

Könyvszemle

PAUL CRAIG, GRÁINNE DE BÚRCA (eds.):
The Evolution of EU Law. Oxford University Press, Oxford-New York, 2011. 917 o.

A 2011-es megjelenésű kötet a Craig-de Búrca páros által szerkesztett, 1999-es "The Evolution of EU Law" című munka következő darabja. A szerkesztők közül de Búrca a Harvard University jogi karán, Craig pedig az Oxford University St. John's College-ban, illetve az Egyesült Államokbeli Indiana University-n tanít. Hozzájuk hasonlóan a többi szerző is rangos intézményekben oktat, így például a Yale, Tilburg, Berkeley, Edinburgh-i egyetem, a Bruges-i College of Europe, illetve a European University Institute munkatársait is megtaláljuk közöttük.

Ha könyvet a kezünkbe vesszük, rögtön feltűnik, hogy ezúttal is egy "monstrummal" állunk szemben: majd ezer oldalon keresztül huszonegy szerző elemzi az európai jog fejlődését, illetve annak jövőbeli lehetséges irányait. A szerkesztők, a korábbi munkához hasonlóan, ezúttal is azt a megoldást választották, hogy felkérték az egyes szerzőket, hogy saját területeik fejlődéséről és az elmúlt időszakban bekövetkezett változásáról írjanak. Ennek megfelelően a kötet szerzői viszonylagos szabadságot élveztek: így van, amelyik írásban a leíró, míg másokban az értékelő elem dominál. Ettől függetlenül a kötetben legfőképp az utóbbi elem jelenik meg: a fejezetek jelentős része – szerencsére – sokat és előremutatónan értkei a joganyagot.

Tárgyát tekintve a mű az európai jog fejlődésével foglalkozik. Az európai jog fejlődése kapcsán ugyanakkor nem pusztán a szűkebb értelemben vett joganyagot, hanem az annak háttéréül szolgáló intézményrendszert is vizsgálja. A tradíciókkal ellentétben ugyanakkor nincs részekre osztva: nem tárgyalja külön fejezetben az intézményrendszerrel, illetve a jogrendszerrel kapcsolatos fejlődést, hanem a két területet együtt kezeli. Ennek megfelelően vannak olyan írások, melyek előbbi területre, míg mások utóbbira koncentrálnak. A továbbiakban az átláthatóság kedvéért e két részre (EU jog intézményi háttere, az európai joganyag maga) bontva tárgyaljuk a kötet írásait.

Az intézményrendszerre vonatkozó fejezetek közül érdemes kiemelni Craig európai integrációval és demokráciával (*Integration, Democracy, and Legitimacy*), valamint a hatalommegosztással (*Institutions, Power, and Institutional Balance*) kapcsolatos írásait, illetve az intézményi háttér átrendeződéséről szóló fejezetet (Dekker: *The European Union From Maastricht to Lisbon: Institutional and Legal Unity out of the Shadows*), továbbá az európai polgárság ismertetését is (Shaw: *Citizenship: Contrasting Dynamics at the Interface of Integration and Constitutionalism*). Számos szerző foglalkozik az Európai Bíróság és a nemzeti bíróságok viszonyával: van, aki az Európai Bíróság hatáskörének határait tekinti át (Bradley: *Powers and Procedures in the EU constitution: Legal Bases and the Court*), más a luxemburgi fórum európai egység megteremtésében betöltött szerepét vizsgálja (Sweet: *The European Court of Justice*), megint más az előzetes döntéshozatal rendszerét (de La Mare, Donelly:

Preliminary Rulings and EU Legal Integration: Evolution and Stasis), illetve a tagállami jogalkalmazást (*The Vicissitudes of Life at the Coalface: Remedies and Procedures for Enforcing Union Law Before the National Courts*) elemzi. Az intézményrendszer működéséhez sorolható még az EU bővítési mechanizmusainak elemzése (Hillion: *EU Enlargement*), illetve az EU külkapcsolatainak elemzése (Cremona: *External Relations and External Competence of the European Union: The Emergence of an Integrated Policy*) is. Több írás foglalkozik emellett az új "slágertémával", a válság egyes területekre gyakorolt hatásával illetve a pénzügyi unió nehézségeivel (Tridimas: *EU Financial Regulation: Federalization, Crisis Management, and Law Reform*, Synder: *EMU – Integration and Differentiation: Metaphor for European Union*).

A joganyaghoz kötődően is számos hasznos kontribúciót találunk. A joganyag minőségére vonatkozó általános ismertetésre kerül a közvetlen hatály és a szupremácia elvének változása (de Witte: *Direct Effect, Primacy, and the Nature of the Legal Order*). Az egyes jogterületek változása kapcsán a munka végigveszi az összes, klasszikusnak mondható területet: az alapjogok kérdését (de Búrca: *The Evolution of EU Human Rights Law*, Bell: *The Principle of Equal Treatment: Widening and Deepening*), a bel- és igazságügyi joganyagot civil és nem civil ügyekre osztva (Peers: *EU Justice and Home Affairs Law (Non-Civil)*, Storskrubb: *Civil Justice – A Newcomer and Unstoppable wave?*), a négy alapszabadság változását (O'Leary: *Free Movement of Persons and Services*, Snell: *Free movement of Capital: Evolution as a Non-Linear Process*). Végezetül bizonyos speciális területek szabályai is ismertetésre kerülnek: ilyen a versenyjog (Maher: *Competition Law Modernization: An Evolutionary Tale?*), a hálózatos iparágak (Hancher and Larouche: *EU Regulation of Network Industries and Services*), a fogyasztóvédelmi jog (Weatherhill: *Consumer Policy*). A fentiek mellett ráadásul olyan kurrens témákra is kitérnek, mint a klímaváltozás (Scott: *The Multi-Level Governance of Climate Change*), illetve a kulturális politika (Smith: *The Evolution of Cultural Policy in the European Union*) kérdése.

E kötet hatalmas anyagot fog egybe. Ennek megfelelően a tematika összeállítását illetően kevés kritikát lehet megfogalmazni: a munka az összes relevánsabb uniós jogterületet lefedi. E téren két ponton lehetett volna még alakítani az anyagot: egyrészt érdemes lett volna részekre tagolni a kötet cikkeit, hogy átláthatóbb legyen a mű. Másrészt a súlyozás terén lehetett volna némileg változtatni: így például a szupremácia kérdésének kicsit több és kevésbé tankönyvszerű áttekintése is elképzelhető lett volna, mely feltárja a nemzeti bíróságok ítélkezési gyakorlatát is, ami nem feltétlenül, vagy legalábbis nem maradéktalanul felel meg az Európai Bíróság elveinek. E téren a munka jelentős részben az alapesetek (Factortame, Simmenthal, stb.) bemutatására, illetve a Lisszaboni Szerződés szabályozására (pontosabban: szabályozatlanságára) szorítkozik. E két "apróságtól" eltekintve ugyanakkor a tematika felosztását megfelelőnek tűnik.

A következő kritikai észrevétel is hasonló jellegű, noha a tematika mélységével kapcsolatos. Egy ilyen terjedelmű műnek ugyanis alapvető hátránya, hogy (ahogyan azt említettük is) egyrészt leíró, másrészt értékelő is szeretne lenni. A kettő keveredése nem egyszerű, az arányokat ugyanis nem könnyű eltalálni, főleg úgy, hogy az egyes szerzőknek egy-egy terület feldolgozására nem jut több, mint maximum harminc oldal. Tisztán látszik, hogy a kötet kétféle célcsoportot is ki akart elégíteni: egyrészt az egyes területeken járatan olvasót (például hallgatókat, vagy a területek kutatásával foglalkozó kutatókat), másrészt azokat, akik behatóbban ismerik a területeket, és mások véleményére kíváncsiak a változásokkal kapcsolatosan. A munka ezeknek az igényeknek alapvetően eleget tett, ugyanakkor a kereteken, természetesen, nem tud továbblépni.

Összességében nézve megállapíthatjuk: hiánypótló és központi jelentőségű műről van szó, mely tanulmányozását (hasonlóan a szerkesztőpáros másik európai jogi kötetéhez – az *EU Law: Text, Cases and Materials*-hoz –, mely az uniós jog egyik legtöbbször hivatkozott alapművévé vált) mindenkinek ajánljuk. Ezen túlmenően megvételét a hazai könyvtáraknak is javasoljuk, hiszen még az ára is viszonylag "emberi": 80 amerikai dollárért (nemzetközi szállítással együtt 90-ért) bárki megrendelheti, ami hasonló kaliberű munkák esetén nem jelentős összeg.

Czigler Dezső Tamás

*

NAGY MARIANNA: *Interdiszciplináris mozaikok a közigazgatási jogi felelősség dogmatikájához.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2010. 214 o.

Nagy Marianna ebben a kötetben korábbi Ph.D. disszertációjának¹ témáját gondolja tovább, de egyben jelentősen, mind témáját, mind diszciplináris megközelítésmódját tekintve kiegészíti és tovább is fejleszti azt.

A "közigazgatási jogi felelősség" fogalmába Nagy e kötetben besorolja a hatósági jogalkalmazó tevékenység keretében történő, a közigazgatás által végzett szankcionálást – vagyis korábbi fő témáját. E körbe illeszti be ugyanakkor a közszolgálati jogban megjelenő, a köztisztviselőre vonatkozó felelősségi viszonyokat, valamint a közigazgatás kárfelelősségét is. A szerző jelzi, hogy a "közigazgatási jogi felelősség" ilyen értelmezése bevett a hazai jogtudományban. Jömagam azonban úgy érzem, hogy így túlzottan heterogén elemek kerülnek egyetlen kategória alá. Ha azonban így van, akkor hiányolom e kategóriából a közigazgatás alkotmányjogilag egyértelműen megragadható politikai felelősségének témáját. Nagy egyébként az általa megjelölt témakörök közül csak kettőt tárgyal. A II.-IV. fejezetet szenteli a közigazgatási szankciónak. Ebből a II. fejezet az objektív felelősség kérdésébe mélyebben is belemegy, áttekintve a nemzetközi összefüggéseket, a kérdés elméleti aspektusait és a szabályozási gyakorlatot is. Az V. fejezetben, amelyben a szerző némileg túllép korábbi érdeklődési területén, a polgári jog irányába, hasonlóan meggyőző jogász okfejtéseket találunk. E két fejezet tehát mind témájában, mint módszerében egyértelműen jogtudományi.

Mégis, a kötetet számomra a megszokott jogtudományi megközelítésen való túllépés teszi igazán izgalmasá. Nagy legalább három ilyen megközelítésmódot mutat be

részletesebben is. Az I. fejezetben utal a hálózatelmélet lehetőségeire. Ez az elmélet a sejtektől az emberi csoportokig, a legkülönbözőbb területeken kialakuló hálózatok általános jellemzőinek, törvényszerűségeinek leírásával foglalkozik. Nagy itt elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi viszonyok "hálózatossodása" elkerülhetetlenül a közigazgatási szervek hasonló strukturálódásával kell, hogy együtt járjon, hiszen ellenkező esetben a közigazgatás nem tud megfelelően reagálni a társadalmi folyamatokra.

A III. fejezetben a jog közgazdasági elméletének, illetve a racionális döntéseméletnek a közigazgatás ellenőrző, bírságoló tevékenységére vonatkozó alkalmazását tekinti át. Itt utal az elmélet lehetőségeire és eredményeire, de hangsúlyozza annak korlátait is. Nyilvánvaló, hogy a racionális döntésemélet egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan alkalmazható az olyan esetekben, amikor az "elkövető" maga nem racionálisan cselekszik (pl. azért sérti meg a jogszabályt, mert nem ismeri azt, vagy saját "racionális" érdeke ellenében nem csatolja be a biztonsági övet, vagy hirtelen indulattól, esetleg megszokástól vezetettve hág át szabályokat). Jömagam úgy vélem, hogy a bár ezekben az esetekben a racionális döntésemélet nyilván alkalmatlan a jelenségek megfelelő leírására (deskriptív elméletként) és a megoldás megtalálására (preskriptív elméletként), de az ilyen esetekben általában a jog maga is képtelen a kívánt magatartás kiváltására. Egyszerűen azért, mert, mint Weber több helyütt is utal rá, a modern jog maga is egy racionális, azon belül célracionális eszköz. A szankcióval való fenyegetés alapvetően azon alapszik, hogy a szankcióval a racionális személy kalkulál, és ez elrettenti őt a jogsértéstől.

A IV. fejezetben Nagy az idegtudományok eredményeit tekinti át és vonatkoztatja a jogra. Itt olyan döbbenetes tényekkel ismerkedhetünk meg, hogy számos esetben cselekvésünk előbb indul meg, mint hogy arra gondolkodásunk utasítást adna. Csak azt hisszük, hogy azt cselekedjük, amit akartunk, valójában a már megindult cselekvéshez rendelődik az akarat, ami a "szándékosság" jogi kategóriájával kapcsolatban vet fel alapvető kérdéseket. Nagy elemzi a morális döntések agyi modelljeinek különféle hipotéziseit, utal az antiszociális magatartás biológiai gyökereire, stb. Hasonlóképpen bemutatja a fiatalok döntési képességének korlátozottságának biológiai alapjait és jelzi, hogy az Egyesült Államok legfelsőbb bírósága erre (is) hivatkozva mondta ki a fiatalok esetében a halálbüntetés alkotmányellenességét. Utal a memória működésére vonatkozó kutatásokra is, ami a tanúk, mint "bizonyítási eszközök" kapcsán csakúgy releváns lehet, mint az egyes egyének esetében a szabályok memorizálása kapcsán, stb. Nagy ismerteti a kognitív és evolúciós pszichológia jogi vonatkozású eredményeit.

Ezek az ismeretek, amelyek tudtommal más szerzőtől még nem jelentek meg magyar nyelven, általában a jogi szankció kérdését érintik és ilyenként a jog alapkérdéséhez vezetnek. A Nagy által részletesen elemzett összefüggéseket kiegészíthetjük a pszichológia, a szociológia, a vezetéstudomány utóbbi évtizedekben napvilágot látott eredményivel, amelyek rámutattak, hogy a szankció (értsd: büntetés), mint viselkedéskoordinációs eszköz alacsony hatékonyságú és – főleg – számos nem kívánt mellékhatással jár. Ilyenek pl. a büntetés magas állami költségei (börtönök), a büntetés során jelentkező negatív szocializációs hatások (hasonlók között kitanulják a bűnözést, a jogsértő normarendszer válik normálissá), de különösen – és a közigazgatásban nagyobb relevanciával – a büntetés elidegenítő, agressziót szülő hatásai, ame-

¹ Nagy Marianna: *A közigazgatási jogi szankciórendszer.* Osiris, Budapest, 2000. (Doktori mestermunkák sorozat).

lyek aztán a jogsértés ördögi körébe taszíthatnak. Nem véletlen, hogy a vállalatok kizárólag a jutalmazást-ösztönzést alkalmazzák a magatartás befolyásolására. Eközben a jog alapvető eszköze továbbra is az a szankció, amely így mindinkább elfogadhatatlannak tűnik. Az én szememben ez a jogelmélet ma talán legégetőbb kérdése.

Nagy könyve arra készíti az olvasót, hogy elgondolkodjon a jog ilyen alapvető kérdéseiben, miközben a közgazdasági szankció, illetve felelősség konkrétabb problémáit is elemzi. Éppen ezért bátran ajánlható a kötet az érdeklődő jogász, a jog- és társadalomtudós, de a gyakorlati közgazdasági szakember számára is.

Gajdusчек György

*

SAJÓ ANDRÁS: *Constitutional sentiments*.
Yale University Press, New Haven and London,
2011. 382 o.

Nem paradigmaváltás, vitaindító. Sajó András akadémikus, kutatóprofesszor, egyetemi tanár és emberi jogi bíró új könyvének (*Alkotmányos érzületek*) alapvető tanulsága, hogy árnyalni kell a modern, liberális alkotmányosság fontos tézisét, amely szerint a XVII. és XVIII. században az ész és a szenvedély párharcában az ész győzedelmeskedett; racionálisan dől el az, hogy milyen alkotmányos építményt emel a társadalom, miben érzi komfortosan magát a nép. A döntéshozókat – Sajó hipotézise szerint – befolyásolják a társadalmi beállítódások, előítéletek, érzületek. Miképp és mennyire? – ezt vizsgálja a monográfia.

A kutatás a kiválasztott alkotmányok (a liberális demokrácia mintadokumentumai) és alkotmányjogi megoldások (alapjogok) kialakulásának ismertetésekor az egyéni érzelmekből összeadó, ám mégis külön életet élő, és az egyéni cselekvésre visszaható össztársadalmi attitűdöt veszi figyelembe. Sajó leírásra, kritikus elemzésre törekvő munkájában nem pusztán racionális szempontokat vizsgál a jogi, különösen az alkotmányjogi problémák megismerésekor, hanem a jogi döntés indokainak feltárása során figyelembe vesz más tudományterületek (pl. pszichológia, szociológia, orvostudomány, történelemtudomány) eszközeivel végzett vizsgálatokat is. Apró megjegyzés, hogy a Sajó művekhez hűen megalapozott, széles és releváns irodalomra építő rendkívül olvasmányos kötet gondolatmenetének áttekinthetőségét nem könnyíti meg a részletes tartalomjegyzék elhagyása. A végjegyzetelés műfaja pedig nem engedi, hogy az olvasó egy szemvillantás alatt megismerje a vonatkozó irodalmat.

Vonzások és választások az alkotmányjogban, példák az érzelem és az ész társadalmi szintű együttműködésére. A könyv az első fejezetben bemutatja az értelmezési keretet, magát a hipotézist. Jogász olvasó számára lebilincselőek a társadalom-, néhol természettudományi ismertetések az alkotmányos érzületek kialakulásáról és természetéről. Felvethető, hogy miért pont ezeknek az iskoláknak a munkáit veszi figyelembe a szerző, és másokét miért nem, de a kákán csomót nem keresve, mindenképpen a jobb megértést szolgálja az alkotmányjogi történések multidiszciplináris kontextusba helyezése.

A második fejezet rögtön igazolja Sajó absztrakt hipotézisét: bemutatja, hogy milyen lendületben született a Francia Forradalom egyik legfontosabb vívmánya, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, amely ma is a

francia alkotmányosság emberi jogok védelmét biztosító alapja, hogyan és milyen érzelmi hatásokra formálódott a közhangulat, és mindez hogyan képeződött le a deklaráció szövegében.

A harmadik fejezet a modern alkotmányjog másik alaplokumentumával, az amerikai alkotmány kialakulásának történetével foglalkozik. Az események ismertetése, a motivációk (elsősorban a félelmi motívumok) elemzése e hely is alapos és érdekesítő, regényes.

Ezt követően a rabszolgáság eltörlésének társadalmi lélektanáról kaphatunk képet. A szerző kérdése, hogy miért és miért akkor történt meg, hogy egyes érzések (a felvilágosodás igazságérzetét és a humanitás gondolatát elfogadtató szánalom és felháborodás (171. o.) társadalmilag is elfogadhatóvá váltak, és jogi szabályokat szültek. Az indokok közt finom, értékelő hangnemben említi a könyv, hogy a gazdasági növekedés következtében a mindennapi életnek például már nem volt előfeltétele a rabszolgáság. Sajó minden fejezetben végigköveti azt a folyamatot, ahogy az egyénben megjelenő érzések közösségivé lesznek (pl. a fejlődő média segítségével), a társadalmi beállítódások (ézületek, érzelmek) racionális feldolgozása pedig jogi környezetváltozáshoz vezet.

Az ötödik és a hatodik fejezetben a kötet azokat az emberi jogokat vizsgálja (a tipikusan érzelmvezérelt véleménynyilvánítás, gyülekezés, vallás szabadsága, illetve a népszuverenitás problémaköre), amelyek esetében kiáltó, hogy a szabályozás pusztán racionális megközelítése milyen buktatókat okoz az ész hatalmát és az emberi jogok univerzalizmusát hirdető alkotmányos demokráciákban.

A liberális alkotmányjog, illetve ebből a szempontból minden igazságosságra épülő jog lényege, hogy megszüntesse azt a szégyenérzetet, amelyet az alacsonyabbrendűség, a másság, a megkülönböztetés okoz – írja Sajó a kötet utolsó fejezetében (273. o.). Mégis, a kollektív szégyenérzet fontos szerepet játszik sajátos, jól funkcionáló jogi megoldások kialakításában. A szerző példákkal mutatja be, hogyan dolgozta fel a múltat az Egyesült Államok, Németország, a Dél-Afrikai Köztársaság, az Európai Unió vagy éppen Magyarország jogalkotója.

A magyar olvasók számára különös aktualitása van a műnek. Amit Sajó András megvizsgált a francia és az amerikai alkotmányozás, illetve egyes alkotmányos jogok esetében, azt érdemes a magyar alkotmányjogra alkalmazni. Hiszen az, hogy "constitutional sentiments are hardly visible in most contemporary constitutions or in their making" (az alkotmányos ézületek alig észrevehetőek a legtöbb kortárs alkotmányban vagy azok megalkotásában) (115. o.), talán éppen ma Magyarországon kevésbé igaz.

Gárdos-Orosz Fruzsina

*

DAGMAR SCHIEK, ULRIKE LIEBERT, HILDEGARD SCHNEIDER (eds.): *European Economic and Social Constitutionalism after the Treaty of Lisbon*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. 324 o.

Nem kétséges, hogy a 2009 decemberében hatályba lépett Lisszaboni Szerződés az európai integráció minőségileg is új szakaszát nyitotta meg. A szerződés a politika és a közvélemény érdeklődése mellett intenzív tudományos vizsgálat tárgyává is vált, az elmúlt két évben

számos hozzákapcsolódó publikáció jelent meg. A fenti kötet különlegességét részben az adja, hogy nem kizárólag a szerződés problémáinak ismertetésére és vizsgálatára koncentrál, hanem azokra szélesebb – alapvetően társadalmi és gazdasági – kontextusban tekint, és megpróbálja az elmúlt fél évtized dinamikájában is láttatni azokat. E, nem szigorúan jogászai, megközelítés a kötet szerkesztőinek és szerzőinek összetételéből is következik, ugyanis az európai joggal hivatásszerűen foglalkozók mellett politikatudománnyal és nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozókat is találhatunk köztük.

A kötet tíz, hosszabb lélegzetű fejezetet tartalmaz, melyeket a szerkesztők három nagy részre osztottak. Az első rész alapvetően elméleti jellegű és fő célja az európai "gazdasági" és "társadalmi" alkotmányosság vonzásainak és taszításainak elmélyült vizsgálata. E részben részletesen olvashatunk a "társadalmi" alkotmányosság megalapozásáról az EU struktúrájában (Schiek); a piac és a "szociális Európa" összebékítésének lehetőségeiről (Liebert); az Európai Bíróság társadalmi kérdésekkel kapcsolatos gyakorlatáról, különös tekintettel a 2007-es *Laval* és *Viking* esetekre (Lindstrom); és az európai gazdasági alkotmányosság hiányosságairól (Devroe és van Cleynenbreugel). A második rész a gazdasági és társadalmi integráció közötti feszültségek lehetséges forrásaiba enged betekintést: többek között vizsgálja a migrációs politika kérdéseit (Schneider és Wiesbrock); áttekinti az uniós társasági jog és a társadalmi értékek és integráció lehetséges kapcsolódási pontjait (Biermeyer); továbbá bemutatja közszolgáltatásokkal kapcsolatos uniós szintű szabályozás mint a liberalizáció és jólét elveinek ütközéspontjában elhelyezkedő területet átalakulását és "társadalmiasodását" (Neegaard). Az utolsó nagy tartalmi egység esettanulmányokat elemez kimerítő részletességgel, foglalkoznak többek között a harmadik országból érkező bevándorlók integrációjával a holland és a francia megoldások elemzésén keresztül (Carrera és Wiesbrock); egy egységes európai vállalati társadalmi felelősségvállalás lehetőségeivel (Kröger); és az egészségügyi ellátás megszervezésének versenyjogi problematikájával az angol, wales-i és holland szabályozást bemutatva (Wend és Gideon).

Az előbbiek jól mutatják, hogy a kötet mennyire gondolatgazdag; rendkívül szerteágazó területeket vontak össze a szerkesztők a "piaci Európa" és a "szociális Európai" lehetséges ütközéseit bemutató és illusztráló. A kötet érdekességét és inspiráló erejét tovább növeli, hogy a szerzők minden esetben állást foglalnak az adott probléma helyes megoldását illetően. Ebből adódóan az egyes szerzők néha homlokegyenest eltérő álláspontokat fogalmaznak meg, és e bonyolult valóságot érzékletesen megjelenítő polifónia megőrzésért feltétlenül dicséret illeti a szerkesztőket. A szerzők álláspontjainak pluralitása érzékenyen jelzi, hogy a Lisszaboni Szerződéssel még Európa ügyei egyáltalán nem jutottak nyugvópontra, sőt bizonyos belső feszültségek tovább éleződtek.

Ezt jól érzékelteti, hogy például a kötet egyes szerzői szerint a Lisszaboni szerződés valódi problémája az, hogy nem képes az integráció társadalmi oldalát átfogóan megjeleníteni, és így megfelelően kiegyensúlyozni a már többé-kevésbé működő piaci mechanizmusokat a társadalmi igazságosság jegyében (pl. Schiek 45.; Liebert 48.). Egy másik szerzőpáros szerint viszont a szerződés legjelentősebb hiányossága az, hogy nem tekinthető valódi gazdasági alkotmánynak, mivel még a gazdasági szerkezetre vonatkozó legalapvetőbb értékvalasztásokat sem teszi meg, sőt, bizonyos pontokon visszalépés a korábbi konstrukciókhoz képest (például a piacgazdaság és

szabadverseny értékei kikerültek az első paragrafusokból és jóval hátrébb szorultak a szerződés szerkezetében) (Devroe–Cleynenbreugel 106, 112–113.).

E két ellentétes vélemény – melyek egyébként, és ez a legérdekesebb bennük, saját koordinátarendszerükben egyértelműen plauzibilisnek tűnnek – kiválóan mutat rá az "európai integráció" mind a mai napig megfelelően meg nem oldott legkényesebb kérdésére. Az integráció elmúlt öt évtizede alatt még mindig nem alakult ki egy olyan jól meghatározható értékbázis, melyre valamiféle, alapvetően komplementer, az integráció társadalmi-politikai vonatkozásaiban nélkülözhetetlen "európai identitás" felépíthető lenne.² Ennek hiányában az alapkérdésekben ma is ott tart a vita – mint ezt a kötet jól szemlélteti –, ahol évtizedekkel ezelőtt tartott: az alapértékek elszánt vitájánál, minden politikai irányzat képviselője mondja a magáét. El kellene már egyszer dönteni, hogy mit értünk ilyen értelemben Európa alatt, például gazdasági, politikai vagy társadalmi közösséget, vagy esetleg ezek kombinációját, mert e döntés hiányában reménytelen bármilyen "európai közösségről" vagy "egységről" vizionálni. Értékek nélkül nem létezhet semmilyen közösség, közösség nélkül pedig az integráció sem lesz több mint egy önműködő magányos intézményrendszer csontváza, mely körül a tagállamok civakodnak.

Fekete Balázs

² Vö.: FEKETE B.: Európai értékek és az értékek Európája. *Jogtudományi Közöny*, 2010/4. 206–212.